

ДЕРИВАЦІЙНА СЕМАНТИКА У СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗДАХ З ВЕРШИНАМИ

БІЛИЙ, ЧОРНИЙ, СІРИЙ

Проблеми значення лексичної одиниці, її структури, закономірностей її морфемно-фонематичного і граматичного оформлення стали центром багаточисленних лінгвістичних спостережень і досліджень. Ці проблеми піднімалися ще мовознавцями найдавніших часів. Їх актуальність не тільки не применшилась в сучасному мовознавстві, але й зростає.

Семантика і словотворення як дві лінгвістичні дисципліни відображають традиційне уявлення про мову як багаторівневу систему, в якій виділяють лексико-семантичний і словотвірний рівні. "Про системний характер словотворчої будови мови свідчить уся системна сукупність словотворчих засобів, які можна відповідно класифікувати з різних точок зору — морфологічної, семантичної, з погляду ступеня їх продуктивності, їх синонімії та омонімії тощо" [2, 11].

Виникнення нової морфемної конструкції — слова, збільшення словникового запасу мови через новотвори є предметом діахронного дослідження словотвору. На відміну від діахронічного вивчення шляхів появи похідних слів, синхронічне вивчення словотворення — це з'ясування словотворчих засобів і словотворчої структури лексем. Словотворча структура цих слів визначається синхронними відношеннями, які існують на певному етапі розвитку мови [5, 12].

Методом, що забезпечує вивчення закономірностей словотворення на рівні різних частин мови, визначення продуктивності словотворчих типів, на думку багатьох дослідників, є словотвірне гніздо (СГ). Лише СГ дає можливість встановити продуктивність / непродуктивність словотворчих афіксів чи цілого словотворчого типу, а також визначити ступінь мотивованості похідних від твірного слова. Тому що деривати у СГ розташовуються "послідовно у межах ступенів словотворення за наростанням складності структури їхньої словотвірної формально-семантичної похідності" [4, 16].

Ланцюжкова мотивація у СГ створює тенденцію до самостійного семантичного розвитку цілої системи, яка веде аж до багатообразної затемненої мотивації — демотивації.

Поляризація між мотивацією і демотивацією також визначає розвиток і застосування всіх лексичних одиниць. У вченні про словотвір треба мати на увазі і те, що деякі слова не мають мотивації. Це ще раз підтверджує постулат, що: "ознаки слова незалежні від нашого суспільного існування і нашої домовленості". Тобто такі слова мають так звану "внутрішньомовну мотивацію" [6, 71].

Зіставлення словотвірних гнізд з вершинами прикметників *білий, чорний, сірий* показало, що в сучасній українській мові найпродуктивнішим є СГ з вершиною *білий*. Це СГ нараховує 129 дериватів, які складають чотири ступені словотворення. Серед них: 50 іменників, 17 прикметників, 47 дієслів, 2 прислівники, 11 дієприкметників. У СГ з вершиною *чорний* є три ступені словотворення, які містять 49 похідних: 17 іменників, 10 прикметників, 14 дієслів, 3 прислівники і 5 дієприкметників. Словотвірне гніздо з вершиною *сірий* охоплює 35 дериватів, які складають три ступені словотворення: 16 іменників, 9 прикметників, 7 дієслів, 2 прислівники і 1 дієприкметник.

Цікаво простежити семантико-словотвірну структуру дериватів першого ступеня словотворення цих гнізд, а також композитів, оскільки деривати першого ступеня — це лексеми безпосередньої мотивації, а композити мають найвищий ступінь мотивованості у словотвірних гніздах.

Відприкметникові іменники першого ступеня словотворення — це номінативні одиниці, які виникли шляхом транспозиції прикметникової семи в іменникову. Найпродуктивніший тип серед іменників цього ступеня — іменники із словотвірним значенням (СЗ) "абстрагованої ознаки" (АО). Словотвірні типи зі СЗ АО є продуктивними не тільки в українській, але й у інших східнослов'янських мовах. Серед похідних на позначення АО є ряд словотвірних синонімів, наприклад: *білина і білизна*. Обидві ці лексеми Словник подає зі значенням: 'абстр. ім. до *білий*¹; *білість*' [1, 182]. Подібне простежується і в семантиці дериватів: *сіризна, сірина, сірість; чорнота¹, чорнява¹, чорність*.

¹Значення слів подаються за Словником української мови - К.: Наукова думка, 1970-1981, тт. I-IV. У дужках вказується •юм і сторінка.

Утворення на зразок *білявка, білянка, чорнявка* являють собою тип, семантика якого дорівнює семантиці словосполучення: "мотивуючий прикметник + означуваний іменник" (білява дівчина —> *білявка*). Варто зауважити, що такого типу утворень немає у СГ з вершиною *сірий*.

Словотвірні типи із суфіксом -ак- (*біляк, сіряк, чорняк*) мають лише спільну словотвірну структуру і відрізняються лексично-понятійними значеннями. Іменник *біляк* — це "заєць, що має біле хутро" [I, 185]; дериват *сіряк* називає "старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна" рХ, 232], а *чорняк* фіксується як назва "чорної балотувальної кулі, яка означає подачу голосу проти якої-небудь кандидатури" [XI, 362]. Отже, колірна ознака в іменниках лягає в основу найменувань. Виникають вони, щоб назвати не колір, а предмет за певною колірною ознакою.

Прикметники першого ступеня у СГ з коренями *біл-, чорн-, сір-* деад'єктивного походження. Серед них простежуються утворення, що виражають:

а) суб'єктивну оцінку і градацію ознаки відповідно до семантики мотивуючої основи: *біленький — білесенький — білісенький; чорненький — чорнесенький — чорнісенький; сіренький — сіресенький — сірісенький*;

б) неповноту вияву ознаки: *білявий, чорнявий, сірявий; білуватий, чорнуватий, сіруватий*.

У дієсловах перших ступенів СГ відбувається (як зауважує І.І Ковалик) зняття семантичності і граматичного роду при збереженні семи ознаковості і додаткове приєднання семи процесуальності [3, 56]. Сема процесуальності в дієсловах першого ступеня удх трьох СГ виражається дієслівними суфіксами -й- та -і-: *білити/біліти; чорнити/чорніти; сіріти*. Дієслова *білити, чорнити* означають робити предмет таким за кольором, як визначено прикметниковою основою. Деривати *біліти, чорніти, сіріти* означають: робитися *білим (чорним, сірим)* або виділятися таким кольором. Отже, в межах СГ такі утворення відрізняються своєю семантикою та граматичною категорією перехідності/неперехідності.

Таким чином, перший ступінь словотворення СГ з вершинами *білий, чорний, сірий* характеризується тим, що деривати походять безпосередньо від твірної основи вихідного слова, яка в даному випадку збігається із коренем. Дериваторами на цьому ступені є лише суфіксальні морфеми. Серед утворень першого ступеня названих СГ є ряд однакових семантико-словотвірних типів, оскільки прикметники *білий, чорний, сірий* — це лексеми єдиного лексико-семантичного поля, але є суттєві відмінності, які зумовлені самим процесом словоутворення і номінації.

Корені колірної семантики не тільки служать базою утворення простих дериватів, а й є компонентами складних слів. Специфічним для таких кореневих морфем є те, що вони завжди стоять у препозиції.

Найбільшу здатність поєднуватись з різними стрижневими основами серед коренів *біл-, чорн-, сір-* має корінь *чорн-*. Від основ багатьох лексем з цим препозитивним елементом утворено 84 композити, з коренем *біл-* маємо 62 композити. Корінь *сір-* найменш продуктивний при утворенні композитів. Словник української мови фіксує лише п'ять композитів з препозитивним елементом *сір-*. Характерним для складних лексем з коренем *сір-* є те, що перша частина являє собою компонент *сіро-* (відповідно (мло- і *чорно-*) або *сірувата-*).

Тобто у другому випадку в складі композитів препозитивним елементом є твірна основа прикметника *сіруватий*, що означає: з сірим відтінком, трохи сірий, сірявий [IX, 232]. Важливо також зазначити і те, що ці препозитивні елементи *біл-, чорн-, сір-* сполучаються тільки з прикметниковими та іменниковими основами.

Іменники-композити поділяємо на групи (в залежності від способу, яким вони утворені):

1) Іменники, утворені чистим складанням: *білоує (білоує), білозір', білозір³, білорус, білоцвіт, білобандит, білоемігрант, чорнокорінь, чорноліс, чорноклен* і ін. У системі мотивації найпродуктивнішими для композитів СГ з коренями *біл-, чорн-, сір-* є перше пряме значення прикметників *білий I, чорний I, сірий I*, оскільки воно виражає характер поняття, має вищий ступінь комунікативної значимості і виступає тим структурно-семантичним фундаментом, на якому базуються всі похідні деривати. Композитів цього типу, які мотивуються переносним значенням вихідного прикметника (типу *білобандит*), мало: *білоемігрант, білополяк*. Ці деривати вийшли з активного вжитку. Семантичне такі лексеми належать до "периферії" у словотвірному гнізді.

2) Іменники, утворені складно-суфіксальним способом: *білодеревець (білодеревник), білокопитник, білокрівець, білокрів'я, білотурка, чорнобиль, чорногуз, чорноризець (чорноризник), чорносутанник*. Ці композити належать до словотвірного типу складно-суфіксальних з опорним компонентом, котрий містить іменникову основу. Суфіксальний формат в одних матеріально виражений (*білодеревець*), а в інших — нульовий (*чорнолоз*). Такі лексеми як *чорноризець, чорнокнижник* належать до *мотиваційна віддалених* від ядра словотвірного гнізда, бо мотивуються переносним значенням вихідних прикметників. Утворення з нульовою суфіксацією особливо продуктивні в природничо-науковій термінології, наприклад *чорногуз, чорнолоз, чорнотроп*.

Лише серед композитів з першою основою *чорн-* виявлено складну лексему, яка містить зв'язаний опорний елемент — *чорнороб*. Цей похідний іменник є назвою некваліфікованого робітника, який виконує переважно фізично важку, брудну роботу [р. 360].

Серед прикметникових композитних утворень найпродуктивнішим є тип із значенням: "володіє тим, що названо опорною основою і конкретизовано першою основою деривата": *білобокий, білоголовий, чорноволосий, сіроокий, сірогрудий* і ін.

Семантичне ці композити становлять однорідну групу лексем, що підкреслюють зовнішні ознаки предметів, осіб (у широкому розумінні). Мотивуються такі композити атрибутивним словосполученням: А<-N. Такі утворення часто вживаються в художній літературі, усній народній творчості: І купають птиці Білопері крила (Ус.). Зорі сяють, серед неба Горить білолиций (Шевч.). Серед прикметників цього типу багато стилістичних синонімів: якщо *чорнокудрий* трапляється в розмовному стилі, то *чорноволосий, чорноголовий* належать до книжної лексики.

Складні прикметники, утворені чистим складанням, зафіксовані в СГ з коренями *чорн-* і *сір-*: *чорно-лаковий, чорно-білий, (сіро-бурий, сіро-свинцевий)*. Семантичне вони називають ознаку, яка дорівнює сумі ознак, що названі мотивуючими основами.

У російському мовознавстві такі композити називають "прилагательными с сочинительным отношением основ" (див.: Русская грамматика-80. - С. 318). Оскільки, композит — це єдина номінативна одиниця, то, мабуть, в ній не може бути сурядних чи підрядних зв'язків. Варто вказати, що для утворення таких композитних лексем послужили сполучення слів із сурядним відношенням основ (*сірий і рожевий*). Більшість із цих композитів — це лексеми, що позначають поєднання кольорів:

сіро-рожевий, чорно-білий, сіро-исовтий. А прикметники *сіро-бурий, сіро-свинцевий*, на відміну від попередніх, називають один колір, бо, наприклад, прикметник *бурий* означає: "...темний із сіруватим відтінком" [1, 258]. Отже, композит *сіро-бурий* називає сірий колір із якимось темним відтінком.

Складні прикметники, у яких препозитивною частиною виступає *сірувата* — (похідне від *сіруватий*), розглядаємо як прикметники, що називають один колір з певним відтінком. Так композит *сірувато-голубий* використовують для позначення голубого кольору з сіруватим відтінком.

У СГ з вершинами *білий, чорний, сірий* найменшу кількість становлять прислівникові композитивні утворення. Це лише один прислівник: *по-білоруськи (по-білоруському)*. Прислівникові лексеми з морфемами *по-* та *-ому (-ий)* є словотвірними синонімами. Так, прислівники *по-білоруськи (по-білоруському)* мають значення: 1. Як у білорусів. 2. Білоруською мовою [1, 617].

Отже, композити з препозитивними частинами *біл-, чорн-, сір-* мають вищий ступінь мотивованості, ніж прості деривати. У СГ композити перебувають на "периферії" (термін М. І. Голянич) [1; 82], тобто є *семантична віддаленими* від вершини словотвірного гнізда, бо процес утворення складних слів супроводжується *зміщенням смислового центру* на останній компонент, у той час, як препозиційний набуває пояснювального характеру: *біловус, чорнобородий* (той, який має світлі вуса; той, який має чорну бороду).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голянич М.І. Словотвірне поле кореня -каз- // Мовознавство, 1972, №2. — С.82.
2. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. — Видавництво Львівського університету, 1958.
3. Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у СГ кореня -зелен в українській мові //Українське мовознавство, 1983, вип. 11.
4. Ковалик І.І. Семантична функція кореня у СГ. — У кн.: Словотвірна семантика східнослов'янських мов. —К.: Наукова думка, 1983.
5. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. — К.: Радянська школа, 1985.
6. Фердинанд де Сосюр. Заметки по общей лингвистике. — М.: Прогресс, 1990.